

ПРОБЛЕМА ВИДІЛЕННЯ МІЖЧАСТИНОМОВНИХ МОРФОЛОГІЧНИХ ОМОНІМІВ

© Ольга Шипнівська, 2008

Інститут філології Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка
УДК 811.161.2. 373

У статті розглянуто проблему визначення морфологічних омонімів з урахуванням білатеральної природи мовного знака. Аналізуються різні підходи визначення графічно тотожних морфологічно неоднозначних одиниць.

Одним із проявів мовної неоднозначності є омонімія – явище, яке характеризує мову як особливу знакову систему. О. С. Ахманова зазначає: «поширеність омонімії свідчить про те, що мова є особливою специфічною системою із власними закономірностями, які не зводяться до загальних характеристик інших семіотичних систем» [2].

Попри численні дослідження омонімії існує певна непослідовність у трактуванні омонімічних одиниць, у питаннях розмежування текстової та системної омонімії, повної та часткової. Це зумовлено розбіжністю підходів до аналізу явища та неоднозначністю термінів, якими послуговуються для їх визначення: *слово, словоформа, значення*.

Омонімічна терміносистема розвивалася в межах традиційної лексикології та лексикографії, а тому, на думку багатьох дослідників [3; 18; 19], виявляється непридатною для пояснення багатьох типів омонімії. Зокрема, не розглядають омонімічність одиниць на рівні словоформи, що є актуальним як для теоретичних досліджень, так і для практичних розробок. У теоретичному плані це стосується принципу інтегрального опису лексики будь-якої мови, за яким всі одиниці мови повинні мати належний опис у словнику з можливістю створення загального вчення про функціонування мови в повному комплексі формальних та змістових засобів, у практичному – зумовлюється необхідністю побудови удосконалених спеціальних АОТ-орієнтованих словників та адекватних граматики.

Предметом цього дослідження є графічно тотожні словоформи, які мають різне морфологічне значення. У статті розглядаємо головні засади виокремлення таких одиниць з урахуванням двопланової природи мовного знака.

Тотожність омографів у формальному (графемному) аспекті та відмінності їх у змістовому (граматичному чи лексичному) відображають знакову природу писемної форми мови – невідповідність плану вираження й плану змісту. Введення омографів у функціональну площину омонімії із залученням морфологічного рівня лінгвістичного аналізу актуалізує їх змістовий план і суттєво розширює обсяг омонімії, показує системні зв'язки, діапазон формальної варіативності багатозначних одиниць мови.

Означення «морфологічні» вживаємо для експліцитного розмежування серед граматичних омонімів синтаксичних і морфологічних, що відповідає виділенню двох відповідних видів граматичної семантики. Морфологічний компонент значення таких одиниць розглядаємо у двох площинах: як загальне лексико-граматичне значення та як значення граматичних категорій у межах однієї частини мови.

Прийнятому в нашому дослідженні поняттю морфологічний омонім традиційно відповідають загальні поняття „омограф», «омоформа». Аналіз їх здійснюється, як правило, в контексті лексичних омонімів як випадки часткової омонімії [16: 16; 10; 14: 68–84].

Визначаючи омоніми як слова, що мають однаковий звуковий склад, але є відмінними, цілком самостійними за своїм значенням, автори монографії «Сучасна українська мова. Лексика і фразеологія» омографи поряд з омоформами й омофонами трактують як різновиди лексичних омонімів [13: 45–58].

Виділені нами морфологічні омоніми, крім традиційних термінів, кваліфікуються і як омографи суто граматичні та омографи лексико-граматичні [9: 65–66], і як граматичні омоніми [17: 345], і як складні лексико-граматичні омоніми [12: 76].

У традиції польської лінгвістики для опису значеннєво різних графемно тотожних словоформ уживається термін «міжпарадигматичні омоніми» [18].

Омографи в науковій літературі здебільшого розглядаються як факти випадкового збігу, на відміну від лексичних омонімів, і якщо вони й мають свій лінгвістичний статус, то лише як стилістичний засіб мовлення. Для їх класифікації найчастіше беруться різномірні критерії: лексичний, граматичний, акцентуаційний [2; 7]. Однією з перших на потенційність та закономірність явища омонімії на рівні словоформи вказала Д. Буттлер у передмові до «Словника польських омонімічних форм», розглядаючи продуктивні моделі омонімів польської мови [20: 5].

Погоджуємося із думкою тих учених, які вважають, що новому осмисленню явища омонімії може сприяти врахування білатеральної природи мовного знака, яке пов'язується насамперед з іменем Ф. де Соссюра [19; 9].

У лінгвістичних дослідженнях, присвячених омонімії, для виділення омонімічних одиниць застосовуються, як правило, унілатеральний підхід. Тотожність плану вираження науковцями переважно розуміється як тотожність звучання омонімічних слів. Так, за визначенням Д. М. Шмельова, омонімія, а відповідно омоніми, – це «звуківий збіг мовних одиниць, значення яких не пов'язані між собою» [17].

Деякі автори зазначають, що тотожність графічної форми вважати ознакою омонімії не можна, оскільки писемна мова є вторинною, похідною від усної форми [12: 164; 15: 40]. Погоджуємося з думкою Л. В. Малаховського, який такий підхід вважає некоректним. Учений зазначає, що писемна форма мови повинна вивчатися у випадку дослідження омонімії, оскільки не є повністю ізоморфною усній: «у разі вивчення омонімії не може не враховуватися ознака тотожності письмової форми слів і слова, тотожні тільки за написанням, не повинні вилучатися із списку омонімів» [9: 33].

За іншим підходом, під тотожністю означальних розуміють лише графічну тотожність слова, фонетична форма загалом до уваги не береться [6]. Проте в цьому випадку не враховується важливий компонент означального – звукова форма слова – через це за межами омоніміки залишаються слова, що є омонімами в звуковому варіанті мови, але не перебувають у відношенні графічної тотожності.

Повноправність статусу омографів у мові та в мовленні на основі повного списку графічно тотожних одиниць російської мови здійснюється в дисертаційному дослідженні М. Г. Петренка [11]. На думку дослідника, омографія – закономірне мовне явище, яке за своєю представленістю та різноманіттям проблематики повинно виділятися як окремий розділ омонімії [11: 4].

Розглядає графічно тотожні одиниці унілатеральними Е. Аврам'юк: «графіми є одиницями унілатеральними, мають певну форму, але не мають значення» [18: 25]. Незважаючи на це, праця згаданої дослідниці має важливе теоретичне та практичне значення. У ній змодельовано явище омонімії на рівні графічно тотожних словоформ, які належать до різних парадигм (на відміну від тих словоформ, які входять у парадигму одного слова). Для виділення 150 моделей Е. Аврам'юк залучила багату джерельну базу, куди ввійшли також дані, отримані з морфологічно анотованого корпусу текстів [18: 15].

Іншим підходом є врахування тотожності обох форм вираження. Проте чіткої думки стосовно того, в якому співвідношенні перебувають між собою

дві ознаки – звукова і графічна (чи повинні вони братися до уваги одночасно, чи достатньо присутності одного із них), – немає.

Одні вчені розглядають графічну тотожність як ознаку обов'язкову, таку, що постійно супроводжує тотожність звучання [16: 41], тобто вважають, що дві формальні ознаки – фонетична й графічна тотожність означальних – об'єднуються.

Такий підхід експліцитно представлений у праці О. М. Демської [5]. Дослідниця омофони й омографи вважає явищами суміжними з омонімією, оскільки «суттю омонімії є тотожність графічно-звукової форми» [5: 42–57]. Проте в такому разі до розряду омонімів не потрапляють слова, що характеризуються або лише фонетичною, або тільки графічною тотожністю.

Існують дослідження, в яких звукова тотожність розглядається як така сама суттєва ознака, що й тотожність графічна. Але й у цьому випадку не визначається, чи для омонімів важливими є обидві ознаки, чи лише одна. Так, В. Д. Аракін омонімами називає слова, які мають «однаковий звуковий склад або ж однакове графічне оформлення» [1: 3].

Із визнання самостійності усної й писемної форми мови впливає, що означальне словесного знака може виступати в двох видах: як фонетична форма слова і як його графічна форма. А тому, на нашу думку, за умови врахування тотожності означальних необхідно враховувати обидві можливі форми й найбільш прийнятною характеристикою омонімів вважати, слідом за Л. В. Малаховським, їхню тотожність як за звучанням, так і за написанням, або лише за звучанням, або лише за написанням. Відповідно, дослідник виділяє три типи омонімів, які характеризуються ознаками, властивими плану вираження: фонетико-графічні, суто фонетичні, суто графічні омоніми [9: 35]. Такий підхід дозволяє охопити омоніми як усної, так і писемної форми мови.

Під відмінністю слів у змістовому плані – другий критерій виділення омонімів, – як правило, мають на увазі лише лексичні значення [17: 344; 2: 287].

Такий підхід враховує один із компонентів означуваного – лексичне значення, але, як наголошує Л. В. Малаховський, статусу омонімів позбавляються слова, які мають тотожні форми й різняться тільки граматичними значеннями [9: 36].

Фахівці в галузі автоматичної обробки текстової інформації, визначаючи можливість омонімів характеризуватися як лексичними, так і граматичними значеннями, як правило, зосереджують свою увагу на останньому [4].

Зважаючи на те, що означуване включає відмінність як лексичного, так і граматичного значень, відмінність граматичного значення необхідно вважати

не менш важливою ознакою омонімії, аніж лексичного. Омонімії може бути притаманна як одна, так і інша ознака, або обидві.

За ознакою відмінності значень у класифікації О. І. Смирницького омоніми поділяються на лексичні омоніми, що різняться тільки лексичними значеннями й мають однакові граматичні значення. Протилежну лексичним омонімам групу становлять граматичні омоніми, тобто омоніми, які різняться своїм граматичним значенням, але мають тотожні лексичні значення. Між цими двома типами знаходяться омоніми, що різняться як лексично, так і граматично, тобто лексико-граматичні омоніми [8].

Перетин типів, що характеризуються ознаками, властивими плану змісту, в класифікації Л. В. Малаховського дає три змістові підтипи омонімії: лексико-граматичні, суто лексичні, суто граматичні [9]. Кожен із трьох формальних підтипів (фонетико-графічні, суто фонетичні, суто графічні) може поєднуватися із будь-яким типом, виділеним за значенням, а тому можливими є дев'ять потенційно можливих типів: омоніми фонетико-графічні лексико-граматичні, омоніми фонетико-графічні суто лексичні, омоніми фонетико-графічні суто граматичні, омофони лексико-граматичні, омофони суто лексичні, омофони суто граматичні, омографи лексико-граматичні, омографи суто лексичні, омографи суто граматичні.

У дослідженнях, присвячених явищу омонімії (лексичної й граматичної), формальне встановлення тотожності слів у плані вираження здійснюється і на рівні лексем, і на рівні словоформ. Урахування формально-змістових відношень між окремими формами слів (слова) дало підстави поділити омоніми на повні та часткові [13: 45–58; 8: 51–65]. Проте в літературі немає одностайності щодо виділення часткових та повних омонімів. З одного боку, частковими називають омоформи, омофони, омографи [7, 13–19], а з іншого, – лексичні омоніми, які збігаються не в усіх граматичних формах [8: 51–65].

На думку В. В. Виноградова, тотожні в усіх формах омоніми варто вважати омонімією, відрізняючи її від омоформії [3]. Омоформія в мові – це збіг у звуковій структурі не лише форм одного і того самого слова, а й форм різних слів.

У разі такого підходу, на думку Л. В. Малаховського, поділ слів на омоніми й неомоніми замінюється на три групи: «омоніми», «омоформи» та «інші слова», що нівелює реальну спільність двох перших груп, які характеризуються омонімічними відношеннями, і їх протиставлення третій, де таких відношень немає [9: 40].

У нашій інтерпретації омоформи і є морфологічними омонімами. Поділу омоформ на такі, які виділяються в структурі форм різних слів, що належать до однієї й тієї самої частини мови, та омоформ, які виділяються в структурі

форм різних слів, що належать до різних частин мови, відповідає поділ морфологічних омонімів на міжчастиномовні омоніми та омоніми в межах однієї частини мови.

Отже, проведений нами на основі численних досліджень аналіз принципів виділення омонімів дає змогу стверджувати, що обов'язковою умовою встановлення омонімічних відношень є тотожність хоча б за одним із компонентів плану вираження та відмінність за одним із компонентів плану змісту.

Зважаючи на рівноправність визначення у плані вираження графемної та звукової форми представлення, що відповідає двом формам існування мови – писемній та усній, а в плані значення – розмежування лексичного й граматичного значень, вважаємо доцільним виділення у межах мовної омонімії морфологічних омонімів як окремого закономірного явища. Специфіка предмета дослідження потребує розробки відповідних методів та прийомів його дослідження. Отримані результати можуть застосовуватися для порівняльного аналізу різних слов'янських мов.

Література

1. Аракин В. Д. Омонимы в английском языке // Иностран. языки в школе. – 1958. – № 4. – С. 3–12.
2. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Гос. учебно-педагог. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1957. – 295 с.
3. Виноградов В. В. Проблемы морфематической структуры слова и явления омонимии в славянских языках // Славян. языкознание. – VI Международный съезд славистов. Доклады советск. делегации. – М., 1968. – С. 53–120.
4. Грязнухіна Т. О., Братищенко Л. Г., Дарчук Н. П., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Орлова Л. В. Шляхи уникнення омонімії в системі автоматичного морфологічного аналізу // Мовознавство. – 1989. – №5. – С. 3–12.
5. Демська О. М. Лексична та лексико-граматична омонімія сучасної української мови: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 1996. – 643 с.
6. Зубов А. В. Переработка текстов естественного языка в системе «человек – машина» // Статистика речи и автоматический анализ текста. – Л.: Наука, 1971. – С. 286–435.
7. Кузьменко Г. І. Омонімія: аспектологія, проблематика. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 2000. – 35 с.
8. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х.: Вища шк., 1977. – 114 с.
9. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990. – 240 с.
10. Мельникова А. И. К вопросу о русских омографах // Русский яз. в шк. – 1974. – №4. – С. 80–84.
11. Петренко М. Г. Явление омографии в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одесский государственный университет им. И. М. Мечникова – Одесса, – 24 с.

12. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. – М. Изд-во л-ры на иностр. языках, 1956. – 256 с.
13. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 493 с.
14. Фомина М. И. Современный русский язык. Лексикология. – М.: Высшая школа, 1983. – 334 с.
15. Шайкевич А. Я. О принципах классификации омонимов // Процессы развития в языке. – М. – 1959. – С. 125–143.
16. Шанский Н. М. Лексика и фразеология современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1957. – 168 с.
17. Шмелев Д. Н. Омонимия // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Совет. энцикл., 1990. – С. 344–345.
18. Awramiuk El. Systemowość polskiej homonimii międzyparadygmatycznej. – Białystok: Wyd-wo Uni-tu w Białymstoku. – 1999. – 242 s.
19. Majewska M. Homonimia i homonimy w opisie językoznawczym. – Warszawa: ELIPSA, 2002. – 153 s.
20. Słownik polskich form homonimicznych / Pod. red. D. Buttler. Opracowali T. Branicka, D. Buttler, J. Tokarski, E. Witan. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – 418 s.